

JOHN LOCKE VE DAVID HUME
Din Felsefesi Üzerine
Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Habib Şener

ÖTÜKEN

HABİB ŞENER; 1973 yılında Erzurum ili Tortum ilçesinde dünyaya geldi. Erzurum İmam-Hatip Lisesi'ni ve Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Din Felsefesi Anabilim Dalında 2004 yılında Yüksek Lisans, 2012 yılında ise Doktora öğrenimini tamamladı. 2001-2013 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde öğretmenlik yaptı. Halen Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	9
Takriz	11
Önsöz	13

GİRİŞ

AYDINLANMA DÜŞÜNCESİ

1. Genel Hatlarıyla Aydınlanma Düşüncesi.....	17
2. Aydınlanma Düşüncesinin Eleştirisi	31
3. Locke ve Hume'un Aydınlanma Düşüncesine Etkisi.....	39

BİRİNCİ BÖLÜM

JOHN LOCKE'DA BİLGİ KURAMI VE DİN

1.1. Bilgi Kuramı	47
1.2. Din Anlayışı	68
1.2.1. Tanrı'nın Varlığı ve Nitelikleri.....	68
1.2.2. Tanrı'nın Varlığının Delilleri	79
1.2.2.1. Kozmolojik Delil	79
1.2.2.2. Teleolojik Delil	89
1.3. Tanrı-Ahlak İlişkisi	97
1.4. Ahlakın Kaynağı ve Kısımları	110
1.5. Ruhun Ölümsüzlüğü ve Ahiret Hayatı	119
1.6. Dinî Çeşitliliğin Bir Göstergesi Olarak Hoşgörü.....	132
1.7. Tanrı-İnsan İlişkisi ve Coşkunluğa Yönelik Eleştiri	147
1.8. Vahyin Kanıtlanmasının Bir Aracı Olarak Mucize	154
1.9. Genel Olarak Akıl ve Vahiy	166
1.9.1. Aklın Önemi ve Vahyin Temellendirilmesi	169
1.9.2. Vahiy ve Gerekliliği	171
1.9.3. Akıl-İman İlişkisi	176

İKİNCİ BÖLÜM
DAVID HUME'DA BİLGİ KURAMI VE DİN

2.1. Bilgi Kuramı	189
2.2. Din Anlayışı.....	203
2.2.1. Din'in Gerekliliği ve Önemi.....	203
2.2.2. Tanrı'nın Sıfatları ve Antropomorfizm Eleştirisi.....	209
2.2.3. Tanrı ile ilgili Yanlış Tasarımlar ve Eleştirisi	224
2.2.4. Tanrı İnancının Kökeni ve Çoktanrıcılık	230
2.2.5. Tanrı'nın Varlığına Yönelik Deliller ve Eleştirisi.....	241
2.2.5.1. Kozmolojik Delil ve Eleştirisi.....	241
2.2.5.2. Teleolojik Delil ve Eleştirisi	246
2.3. Tanrı ve Kötülük	259
2.4. Ölüm Sonrası Hayat ve Eleştirisi	273
2.5. Din ve Hoşgörü	280
2.6. Din-Akıl İlişkisi	284
2.7. Din-Ahlak İlişkisi: Ahlakın Kaynağı ve Dinin Ahlaka Etkisi.....	290
2.8. Doğa Kanunlarının Bir Kırılması Olarak Mucize	300

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
LOCKE VE HUME'UN FELSEFE ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. Bilgi Felsefeleri Açısından	317
3.2. Dinin Kaynağı Açısından.....	324
3.3. Din-Akıl İlişkisi Açısından	329
3.4. Dinî Hoşgörü Açısından	333
3.5. Tanrı'nın Varlığı ve Kanıtları Açısından	337
3.6. Tanrı'nın Sıfatları Açısından.....	344
3.7. Tanrı-Âlem İlişkisi ve Mucize Anlayışları Açısından.....	348
3.8. Ahlakın Kaynağı Açısından	354
3.9. Ruh ve Ölümsüzlük Açısından.....	358
Sonuç.....	362
Kaynakça	368
Dizin.....	379

KISALTMALAR

bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
der.	:	Derleyen
ed.	:	Editör
nşr.	:	Neşreden
s.	:	Sayfa
vb.	:	Ve benzeri
vd.	:	Ve devamı
vol	:	Volume
vs.	:	Vesaire

TAKRİZ

BULUNDUĞUM konum itibariyle kendimi her zaman şanslı bir hoca olarak görmüşümdür. Böyle bir kanaate ulaşmış olmamın arka planında şüphesiz birlikte çalıştığım öğrencilerimde gördüğüm müthiş bir azim ve kararlılık bulunmaktadır. Bu öğrencilerimden birisi de Habib ŞENER'dir. Doktoraya başladığımızda derslerde göstermiş olduğu performans ve istikrar, yapacağı çalışmaların da habercisiydi. Nitekim öyle de oldu. Doktora konusu olarak Locke ve Hume'un Din Felsefesini karşılaştırmalı bir şekilde tahlil ederek ortaya çok güzel bir çalışma çıkardı. Yapılan araştırma incelendiğinde nasıl bir emek mahsulü olduğu görülecektir. Yaptığı felsefi değerlendirmeler, Habib ŞENER'in bundan sonraki dönemlerde bilim dünyasına yapacağı katkıları göstermesi açısından son derece önem arz etmektedir. Eserin zenginliği ve kalitesi, çalışmanın her sayfasına döktüğü göz nurunu ve alın terini ortaya koymaktadır. Yaptığı bu nitelikli çalışmadan dolayı değerli öğrencim Habib ŞENER'i yürekten kutluyor, bundan sonra da bilim dünyasına yapacağı katkıları kendisinden bir hoca olarak sabırsızlıkla beklediğimi ifade ediyorum. Kalemin güçlü, mürekkebin bol olsun.

Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

ÖNSÖZ

DİN, insanların var olduğu ilk andan itibaren hayatlarında en önemli yeri işgal etmiştir. Felsefe tarihine baktığımızda her düşünürün din ile ilgili görüşler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Kimi düşünürler mensubu buldukları toplumun din anlayışını benimseyip, onun rasyonelliğini ortaya koymaya çalışırken kimileri de o dine yönelik eleştiriler geliştirmişlerdir. Aydınlanma döneminin din açısından bir kırılma noktası oluşturduğu bir gerçektir. Çünkü bu dönemde özellikle Hıristiyan dogmatizmine ve Kilise'nin öğretilerine karşı çıkıldığını görüyoruz. Din ve gelenekler sorgulanmaya başlanmış, kilise ve din insanlığın gelişmesini engelleyen kurumlar olarak görülmüştür. Aydınlanma döneminde din anlayışına bağlı olarak, dinin kaynağı yani vahiy ve dinin hayattaki en önemli ögesi olan ahlak alanında da büyük değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde öne çıkan bir başka gelişme ise din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olmuştur.

Aydınlanma döneminin, din ile bağlantılı olan diğer bir özelliği hoşgörü ilkesinin hayata geçirilmeye çalışılmasıdır. Bu dönem düşünürleri felsefelerinde hoşgörüye de yer vermişlerdir. Aydınlanma'nın batı dünyası için olumlu sayılabilecek bu özelliklerinin yanında, insanlığa olumsuz etkilerinin bulunduğu da birçok düşünür tarafından dile getirilmiştir. Çünkü Aydınlanma birçok sorunu da ortaya çıkarmıştır. İnsanların daha rahat bir hayat yaşamalarına imkân tanımamasına rağmen, Aydınlanma bireyi ön plana çıkarmış ve insanı hem kendine hem de topluma karşı yalnızlaştırmıştır. İşte biz de, bu dönemin başlangıcında ve sonunda yer alan iki düşünürün özellikle din hakkındaki görüşlerini ve bu görüşlerin Aydınlanma dönemine etkilerini ele alıp

incelemeye çalıştık. John Locke, Aydınlanma'nın başlamasına neden olan düşünür olarak kabul edilirken David Hume ise, İngiliz Aydınlanması'nın son temsilcisi olarak bilinmektedir.

Çalışmamız bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Aydınlanma Felsefesi ve Locke ile Hume'un Aydınlanma'ya etkilerini ele alıp inceledik.

Birinci bölümde John Locke'un, bilgi felsefesi, Tanrı, vahiy, ahlak, ruh, mucize ve hoşgörü hakkındaki görüşlerini hakkında bilgi verdik.

İkinci bölümde David Hume'un, bilgi felsefesi, Tanrı, vahiy, ahlak, ruh, mucize ve hoşgörü hakkındaki görüşlerini ortaya koyduk.

Üçüncü bölümde ise, John Locke ve David Hume'un, bilgi felsefesi, Tanrı, din, vahiy, ahlak, ruh, mucize ve hoşgörü hakkındaki görüşlerini karşılıklı olarak değerlendirerek, benzer ve farklı yönlerinin bulunup bulunmadığını belirlemeye çalıştık.

Bu çalışmamızın başlangıcından beri yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Vahdettin BAŞCI Bey'e, Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER Bey'e ve Doç. Dr. Muhammet YAZICI Bey'e, çalışmanın şekillenmesinde önemli katkıları olan değerli hocam Doç. Dr. Erdal BAYKAN Bey'e, çalışmalarımnda beni yönlendiren ve katkılarını hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU Bey'e ve çalışmamda başından sonuna kadar bana destek veren, cesaretlendiren ve ufkumu açan Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

Habib ŞENER
Erzurum-2012

Giriş
AYDINLANMA DÜŞÜNCESİ

1. Genel Hatlarıyla Aydınlanma Düşüncesi

JOHN LOCKE VE DAVID HUME, ortaya koydukları görüşleriyle Aydınlanma felsefesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Zaten genel kabule göre, Aydınlanma'nın başlamasına yol açan olan filozof John Locke'tur. Bundan dolayı bu iki filozofun görüşlerine geçmeden önce, Aydınlanma hakkında genel bilgi vermek yararlı olacaktır.

Özgürlüğün yeni ruhu, hareket, her şeyi merak etmek,¹ aydınlatmak, kazanmak ve bir şeyle iletişim kurmak anlamlarına gelen² Aydınlanma, insanın kendisini geleneklerinin, toplumunun ve inançlarının etkisinden kurtarıp yalnızca tabii aklına dayanarak evreni ve hayatı açıklaması demektir. Bilgiyi ön plana alan Aydınlanma,³ Avrupa'da 17. yüzyılın ikinci yarısıyla, 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve önde gelen birtakım filozofların akli, insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ve insan zihniyle bireyin bilincini, bilginin ışığıyla aydınlatma yö-

¹ Ulrich Im Hof, *Avrupa'da Aydınlanma*, (çev. Şebnem Sunar), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 87.

² Vahdettin Başcı, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2002, s. 9.

³ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2009, s. 29.

nündeki çabalarıyla seçkinleşen kültürel dönem, bilimsel keşif ve felsefi eleştiri çağı, felsefi ve toplumsal hareket- tir.⁴ Simgesi ışık olan, insanın bütün ilgi alanlarına sirayet eden, yönlendiren⁵ ve kendi yüzyılına tıpkı bir ruh hali gibi etki eden Aydınlanma,⁶ gerçekleşmesi ve sonuçları itibariyle hem Amerika hem de tüm Avrupa’da etkili olmuştur.⁷ Aydınlanma önce Locke ile İngiltere’de başlamış,⁸ sonradan Hume ve Adam Smith önderliğinde İskoçya’ya ve en sonunda da Fransa ve Almanya’ya doğru yayılmış geniş kapsamlı ve güçlü bir hareketi temsil etmektedir.⁹

18. yüzyıl felsefesine “Aydınlanma Felsefesi” ve bu felsefenin içinde yer aldığı tarih dönemine de “Aydınlanma Çağı” adı verilmiştir. Bu felsefeye veya bu döneme Aydınlanma adının verilmesinin nedenini, aydınlatılacak olan veya aydınlatılmak istenen şeyin ne olduğunu açıklamak Aydınlanma’nın anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Burada aydınlanmak isteyen doğal olarak insanın kendisi, aydınlatılması istenen şey de, insan hayatının anlam ve düzenidir. İnsanların hayatının düzenini sağlayan değerler belli bir dönem sonra canlılıklarını kaybedebilirler. Böylece yeni bir düzene kılavuzluk edecek düşünceler aranmaya başlanır. İşte yeniçağın Aydınlanması da bu çeşitten bir arama ve bulmadır.¹⁰ Aydınlanma’da, insanların düşünme ve değerlendirmelerinde din ve geleneklere bağlı

⁴ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 165.

⁵ İsmail Kılıoğlu, “Aydınlanma Sorununa Giriş Denemesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 41, İstanbul 2011, s. 173.

⁶ Hof, s. 7.

⁷ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 13.

⁸ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 293; Arda Denk, *Bilginin Temelleri*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 21.

⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2011, s. 50-51.

¹⁰ Gökberk, s. 289.

kalmaktan kurtulup kendi akıl ve görgüleri ile hayatlarını aydınlatmaya yönelmeleri görülmektedir. Kant'ın deyişiyle Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır.¹¹ Kant'a göre, aslında bu ergin olmayış durumuna düşmesinde tek suçlu insanın kendisidir. Çünkü insan, aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımını olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösterememiştir.¹²

Konunun daha iyi anlaşılması için burada kullanılan Aydınlanma'nın, Tanrı'nın insanın içine doğması, ermek anlamına gelen dindeki aydınlanma kavramından farklı bir içerik taşıdığını da söylememiz gerekir.¹³ Aydınlanma'nın sloganı da Kant'a aittir: "Aklını kendin kullanmak cesaretini göster!"¹⁴

Kamuran Birand'a göre, Aydınlanma kavramı, biri asıl ve dar, öteki ise geniş olmak üzere iki anlamda kullanılabilir. Asıl ve dar anlamdaki Aydınlanma, 18. yüzyılı kaplayan düşünce çağıdır. Geniş anlamdaki Aydınlanma ise, genellikle insan düşüncesinin Rönesans'tan beri takip ettiği gelişmedir. 18. yüzyılı kaplayan asıl anlamdaki Aydınlanma çağı bir bakıma, geniş anlamdaki Aydınlanma'nın 15. yüzyıldan beri insan düşüncesinde meydana gelen değişikliklerin bir sonucudur.¹⁵ Asıl ve dar anlamındaki Aydın-

¹¹ Immanuel Kant, "Aydınlanma Nedir?" Sorusuna Yanıt (1784), (çev. Nejat Bozkurt), *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, Sayı: 11, İstanbul 2000, s. 17; Gökberk, s. 289; M. Buhr ve diğerleri, *Aydınlanma Felsefesi*, (çev. Veysel Atayman), Yenihayat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 9.

¹² Kant, s. 17.

¹³ Buhr ve diğerleri, s. 8-9.

¹⁴ Kant, s. 17.

¹⁵ Kâmuran Birand, "18. Yüzyıl Fransız Aydınlanma Tarihçiliği ve Modern Tarihçilik Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V(I-IV), Ankara 1956, s. 87.

lanma 18. yüzyılda ortaya çıkmış olmasına rağmen, geniş anlamdaki Aydınlanma'nın kökeni, Ortaçağa hatta ilkçağdaki Yunan Aydınlanmasına kadar götürülebilir. Böylece Aydınlanma kuramı temel olarak sadece yeniçağa ait bir akım olarak görülmecektir.¹⁶ Öteden beri süregelen ve katılaştıran geleneklere alışılmamış bir yapı getirmiş¹⁷ olan Aydınlanma'da, aslında 1500'lü yıllardan başlayan dönüşümlerin etkisi görülmektedir. Katılaştıran bu gelenekler Aydınlanma döneminde değişmeye başlamıştır.¹⁸

Filozoflar yüzyılı olan¹⁹ bu dönemde birçok ülke büyük filozoflar yetiştirmiştir. Fransa'da Descartes ve Pascal, İngiltere'de Newton ve Locke, Almanya'da ise Leibniz, Thomasius ve Wolff bunlar arasında sayılabilir.²⁰ Böylece Aydınlanma emin bir şekilde 17. yüzyıl düşüncesinin temelleri üzerinde yükselmeye devam etmiş ve daha büyük fikirlerini ortaya koymuştur.²¹ Aydınlanma, temelini İngiltere'ye, derinleşmesini Almanya'ya, söylemini ve itici gücünü ise Fransa'ya borçludur.²² Önce İngiltere'de başlayan, buradan Fransa'ya geçen ve kısmen Fransa aracılığıyla Almanya'ya ulaşmış olan Aydınlanma, bu üç büyük Avrupa ülkesinde kendi özelliklerine uygun biçimler almıştır. Aydınlanma İngiltere'de daha çok deneycidir,

¹⁶ Kılıoğlu, s. 181.

¹⁷ Hof, s. 7.

¹⁸ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, Rousseau, Kant, Hegel ve Nietzsche'den Heidegger, Foucault ve Derrida'ya*, (çev. Ahmet Cevizci), Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 25.

¹⁹ Christian Destain, *Aydınlanma*, (çev. İsmail Yerguz), Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2010, s. 33.

²⁰ Hof, s. 136.

²¹ Irwing M. Zeitlin, "Aydınlanma: Felsefi Temeller", (çev. Mustafa Tekin), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XIII, Konya 2002, s. 230.

²² Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, (çev. Gürsel Aytaç), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010, s. 19.

Fransa'da daha çok natüralisttir, Almanya'da ise daha çok mistik-rasyonalisttir.²³ Bu noktada Aydınlanma'dan önce, Avrupa'nın sosyal, kültürel ve entelektüel yapısındaki köklü değişikliklerin ortaya çıkmasında keşif hareketleri, Rönesans ve Reform'un büyük katkılarının olduğunu²⁴ söylememiz gerekir.

Aydınlanma kavramı bağlamında oluşan bu anlayış, 18. yüzyılı esas alarak tarihin dönüm noktasını da belirlediğini düşünüyordu.²⁵ Başlangıçta pozitif dinleri reddetme ya da onlara karşı mücadele etme tutumu içerisinde olmayan Aydınlanma düşüncesinde, şeklen de olsa dine saygı gösterilmiş ve bunun karşılığında da dinin salt düşünme süreçlerine karışmaması istenmiştir.²⁶ Çünkü insanların karşılaştıkları sorunları nasıl çözmeleri gerektiğini din adamları değil aydınlar söyleyecektir.²⁷ Ancak Hıristiyan vahyinin evrenselliği üzerine kuşkuların artması, edebiyat eleştirilerinin Kutsal Kitaba da uygulanması, Epikürcü maddeciliğin yeniden keşfedilmesi, Protestan reformu ve vicdan özgürlüğü isteği gibi durumlardan dolayı Kilise'nin ortaya koyduğu şekliyle dinî inanç ağır darbeler almış,²⁸ başta din olmak üzere, doğa görüşü, toplum, devlet düzeni eleştirilmiş ve dolayısıyla insanların evren anlayışı da değişmeye başlamıştır. "Tanrı'dan gelme kutsal bir düzen görüntüsü" içeren metafizik tanrıbilimci evren anlayışı yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştır.²⁹ Böylece Ortaçağın sonunda hâlâ hâkim durumdaki Hıristiyan öğretileriy-

²³ Gökberk, s. 293.

²⁴ West, s. 29; Buhr ve diğerleri, s. 7.

²⁵ Kılıoğlu, s. 173.

²⁶ Ewald, s. 9-10.

²⁷ Erdal Baykan, "Gelenekselci Ekolün Din-Bilim Bağlamında Aydınlanma Eleştirisi-S. Hüseyin Nasr Örneği-", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XVI, İzmir 2002, s. 208.

²⁸ Destain, s. 95-96.

²⁹ M. Buhr ve diğerleri, s. 7.

le klasik Yunan bilimi ve kozmolojisinin bir sentezi olan dünya görüşü, zamanla çözülmüştür. Bundan dolayı filozoflar, ahlakçılar ve siyaset düşünürleri, doğaya ilişkin bilgiler, ahlakî ilkeler ve siyasî düzen için rasyonel temellere dayalı araştırma yapmışlardır. Bütün bunların sonucunda da insanlar, geleneksel inançlar ve dinî otoritelerden şüphe duymaya başlamışlardır.³⁰

Aydınlanma döneminde aklın ön plana çıkarılması ve her konuda akla başvuru olarak karar verilmeye çalışılması sonucunda, dinî otoritenin hayatın her yönünü kontrol altında tutan egemenliğinin ortadan kaldırılmasına zemin hazırlanmıştır.³¹ Din adamları sınıfının yaptığı dinî baskılardan ya da bu baskıların yönlendirmesinden kurtulmak için çaba sarfedilmiş,³² kiliseler ve din insanlığın gelişmesini engelleyen ve onların bağımlılık durumunda kalmalarına neden olan kurumlar olarak görülmüştür. Aydınlanma insanı bu tür bağımlılıkları aklıyla aşmalıdır. Bu yapıldığı takdirde insanlar özgürlüklerine kavuşmuş olacaklar, dolayısıyla gelişmelerine engel olan kaynağı, hoşgörüsüzlüğü de ortadan kaldıracaklardır.³³ Aklın hâkimiyeti ilerleyen dönemlerde daha da artmış ve teolojiyle hiçbir şekilde anlaşma yolu seçilmemiş ve sonuç olarak da teolojinin, kilisenin ve dogmanın bitirilme işi dine kadar götürülmüştür.³⁴ Zaten Aydınlanma'nın ortaya çıkmasının en temel sebebi Kilise ve Hıristiyanlığın öğretileridir. Bundan dolayı bazı filozoflar, dinin aklî bir yorumunu yapmaya çalışmışlardır. Ancak gördüğümüz kadarıyla büyük bir çoğunluk dini reddetme veya hiç olmazsa insanların hayatlarından uzaklaştırma çabası içerisinde olmuşlardır.

³⁰ West, s. 29.

³¹ Cevizci, s. 51.

³² Destain, s. 31.

³³ Destain, s. 22-23.

³⁴ Ewald, s. 9-10.

Aydınlanma düşüncesinde bütün filozofların ortak anlayış noktası akli kullanma ve akla duyulan güvendir. Bundan dolayı her türlü felsefî ve toplumsal proje akla ve akılla somutlaşan ilkelere dayandırılmıştır. Akla bu kadar önem verilmesi sonucunda doğal olarak bu dönem “Akıl Çağı” olarak da adlandırılmıştır.³⁵ Akli biricik ölçü olarak her şeye uygulamaları,³⁶ aklın kullanımını hakkında anlaşma sağlamaları ve akli merkeze almaları nedeniyle Aydınlanma filozoflarını akılcı olarak tanımlamak mümkündür.³⁷

18. yüzyılda bilimlerin gelişmesi sonucunda insanlar doğa üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamışlardı. Bu durum da doğal olarak insanların akla olan güvenlerini en üst seviyeye çıkarmıştır. Böylece insanlar, doğa üzerinde başarılı olan akli, kültür dünyasında da kullanmak ve kültür bilimlerini geliştirmek istemişlerdir. Aslında 18. yüzyıla “Aydınlanma çağı” adı verilmesinin nedeni de akla duyulan bu inanç ve güvendir. Aklın, kendilerini geleneklerin köleliğinden kurtaracağına, kaderlerini düzenleyeceğine, özgürlük ve mutluluklarını artıracığına inandıkları için bütün kurumları aklın eleştirisinden geçirmişlerdir. Bütün insanların aynı kültür temelinde birleşmelerini sağlamak için de toplumu, devleti, dini ve eğitimi aklın ilkelerine göre yeni baştan düzenlemeye başlamışlardır.³⁸ Aydınlanma’da, akıl neredeyse filozofların tanrısı haline gelmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak da akıl üzerine kurulu yeni bir dünya meydana getirme çabasına giril-

³⁵ Çiğdem, s. 14.

³⁶ Buhr ve diğerleri, s. 80-81.

³⁷ Ernst Cassirer, “Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi”, (çev. Doğan Özlem), *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, Sayı: 11, İstanbul 2000, s. 38; Mehmet Vural, “Aydınlanma Felsefesine Dinî ve Muhafazakâr Muhalefet,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIII(2), Ankara 2002, s. 379.

³⁸ Gökberk, s. 290-291.

miştir.³⁹ İnsan aklına verilen önem, doğal olarak insan ve birey algısını da değiştirmeye başlamıştır. Akli sayesinde kendi kaderini belirleme hakkına sahip olan insan, Tanrı da dâhil olmak üzere tüm otoritelerden bağımsız bir varlık olmaya başlamış⁴⁰ ve akıllı bir varlık olan insan evren içerisinde özel bir öneme sahip olmasından dolayı merkeze alınmıştır.⁴¹

Rasyonel düşüncenin her alanda büyük ilerlemeler gösterdiği Aydınlanma döneminde insanlar artık Ortaçağ'da yaşamadıklarını anlamışlar ve aydınlanmamış olan her şeye küçümsemeyle bakmaya başlamışlardır.⁴² Aydınlanma döneminde aklın kullanımına vurgu yapan en önemli düşünürlerden birisi de Kant olmuştur. Kant'a göre Aydınlanma, aslında akli her yönüyle ve her açıdan çekinmeden kullanma özgürlüğüdür. Ancak Kant'ın, aklın kullanımını "özel" ve "kamusal" olmak üzere iki alana ayırdığını görmekteyiz. Aklın özel kullanımı demek, kişinin kendi işi, memuriyeti çerçevesinde kendisine emanet edilen topluma ilişkin bir hizmeti ya da belirli bir görevi yerine getirmesidir. Bu durumda akli kullanma tartışmasına izin verilmez ve itaat etmek esastır. Bunun yanında bir insan, bir bilgin sıfatıyla, kendi düşünme yetisine dayanarak yazılarıyla kamuya yönelir ve bu durumda aklını kullanır ama bunu yaparken de görev yaptığı durumları ve işleri zarara uğratmaması gerekir. Bu konuda Kant'ın verdiği bir örnek çok dikkat çekicidir. Bir rahip, kilisenin sadık bir hizmetkârı olarak görev ve yükümlülüklerine uygun bir biçimde vaaz verirken, kendi kişisel kanılarına göre bunu yapmak özgürlüğüne sahip değildir. Çünkü kendisinin yükümlü olduğu şekilde ve başka bir otorite adına

³⁹ Zeitlin, s. 229.

⁴⁰ Buhr ve diğerleri, s. 76-77.

⁴¹ Vural, s. 378.

⁴² Hof, s. 220.

dinî telkinde bulunmak zorundadır. Buna karşın, alanının bilgini olarak din adamı yazılarıyla halka hitap ederken, yani rahip olarak aklını kamu hizmetinde kullanırken, aklın herkes için kullanımının ve kendi adına konuşmanın sınırsız özgürlüğünden yararlanır.⁴³

Kant'ın, aklın kullanımını kamusal ve özel alan olarak ayırması eleştiri konusu olmuştur. Michel Foucault, Kant'ın bu ayırımının, aklın özgür kullanımını engellediğini belirtmektedir. Aklın kamusal kullanımında özgür, özel kullanımında ise boyun eğer bir durumda olduğunu söyleyen Foucault, böylece insanların akıllarını belirlenmiş koşullara uyarlamak zorunda kaldıklarını vurgulamaktadır.⁴⁴ Bu durum aslında Kant'ın, Aydınlanma'yı tanımlamasına ve Aydınlanma'nın ruhuna aykırı görünmektedir. Çünkü her alanda aklın kullanım özgürlüğünden söz eden Kant, aklın kullanımını kendisi sınırlandırmaktadır.

18. yüzyıl Aydınlanma dönemi aynı zamanda tanrıtanımazlığın ve materyalizmin güçlendiği bir yüzyıl olmuştur. Tanrıtanımazlık ortaya çıkmış olsa da Tanrı'nın varlığına olan inanç devam etmiştir. Ancak Tanrı'nın imajı değişmiştir. Bir süre sonra bu imaj da yok olacak ve deizm yaygınlaşacaktır. Böylece insanların Tanrı'nın varlığını bilmeleri ve Tanrı'yı hissetmeleri için vahye veya dinî kurumlara ihtiyaçları da kalmayacaktır.⁴⁵ Örneğin Aydınlanma düşüncesinin filozoflarından birisi olan Denis Diderot'a göre, korku ve insanların güçsüzlüğü temele alınarak kurulmuş olan ve teologların kendi hâkimiyetlerini sağlamak için uydurdukları din, gerçek din değildir. Ona göre, gerçek din olan tabîî din, insan aklına hitap eder ve kurulu

⁴³ Kant, s. 18-19.

⁴⁴ Michel Foucault, "Aydınlanma Nedir?", (çev. Eda Özgül, Özlem Oğuzhan), *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, Sayı: 11, İstanbul 2000, s. 71.

⁴⁵ Destain, s. 97.

dinler gibi insanları bölmez.⁴⁶ Dine ve Kilise'ye getirilen bu kadar eleştiriden sonra doğal olarak, din karşıtı unsurlar güçlenecektir. Aydınlanma döneminde de deizm, belki halk için olmasa bile, filozoflar için en önemli düşünce ve inanç sistemi haline gelmiştir.

Başlangıçta bir kez müdahalede bulunmuş ve daha sonra evreni ve tabiatı kendi yasalarıyla baş başa bırakmış olan bir Tanrı düşüncesine dayanmış olan deizm⁴⁷ düşüncesinden dolayı Aydınlanma düşünürlerinin birçoğu Hıristiyanlık inancında yer alan yaratılmış evren kavramını reddederek bunun karşısına tabiatı ve evren kavramını koymuşlardır. Hatta onlar evrenin ve tabiatın, toplum ve insan ilişkilerini belirlediğine vurgu yaparak, felsefelerini bu temel üzerine kurmuşlardır.⁴⁸ Bundan dolayı 18. yüzyılda deizmin etkisi büyük boyutlara ulaşmıştır. Öyle ki Aydınlanmacıların çoğu deisttir. Ateizme bir tepki olarak ortaya çıkan deistler, inanç dininden yana olmamakla beraber, tanrıtanımaz da değildiler. Deistler bir yandan akla dayalı bir dinden yana olmalarına rağmen, doğal din⁴⁹ savunucuları olduklarından dolayı kilise öğretilerinden de tamamen kopmamışlardır.⁵⁰ Hıristiyanlığın aslında doğal bir din olduğunu ve dolayısıyla doğal dinin uzantısı olduğunu insanlara benimsetebilmek için, Hıristiyanlığın tarihsel yanından sıyrılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Deistler sistemli bir şekilde bu ayrımı yapmaya çalışmışlar ve kendi anlayışlarına uygun olarak özgün ve bozulmamış kilise düşüncesini, somut ve tarihsel kilisenin karşısına

⁴⁶ Çiğdem, s. 40.

⁴⁷ Çiğdem, s. 50.

⁴⁸ Çiğdem, s. 18.

⁴⁹ Doğal din, Tanrı'yla kurulan doğrudan ya da dolaylı iletişime bağlı olan vahiy dini veya doğaüstü teolojiye karşıt olarak, akıl yoluyla oluşturulabilen veya insanda doğuştan var olduğu düşünülen inançlar bütünüdür. (Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 482.)

⁵⁰ Buhr ve diğerleri, s. 90.

koymuşlardır. Böylece onlar Hıristiyanlığın doğal hakka dayalı yanını tarihsel kiliseye karşı kullanmış oluyordular.⁵¹ Bütün bunlardan dolayı İncil, bilimsel eleştiriye tabi tutulmaya başlanmıştı. Örneğin, *Eski Ahit'in Eleştirel Tarihi*'ni 1678'de Fransız Richord Simon yazmıştır. Her ne kadar ikinci baskısı sadece Rotterdam'da yayınlansa da, ortaya koyduğu görüşler kabul görmüştür. Gazeteci Johannes Clericus ise, Eski Ahit'in, eski Yunan edebiyatı gibi bir edebiyat olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu dönemde hemen hemen herkes vahiy kavramında ısrar etse de, onlar vahyin anlamını da değiştirmeye çalışmışlar ve vahyin, "doğal din" in mükemmelleştirilmesinden başka bir şey olmadığını söylemişlerdir. Her insan doğal olarak bir dine gereksinim duymaktadır. İnsanların dine karşı duydukları bu eğilimi, Hıristiyan öğretisinin yardımıyla mükemmelleştirmek söz konusudur. Onlar böylece vahyin önemini azaltmaya hatta vahyi ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak sadece tanrısal doğa yasalarını tanıyan ancak kişisel Tanrı'yı tanımayan deizme, hatta hiçbir dinî ilkeyi kabul etmeyen ateizme yol açmışlardır.⁵² Vahyin bildirdiği öğretiler ve din insan hayatından çıkarılmaya çalışılsa da, iyi insan yetiştirme arzusu devam ediyordu. Dolayısıyla insanların vicdanlarına karşı sorumlu oldukları ve bundan dolayı ahlakî ilkelere uymaları gerektiği düşünülüyordu. Deistler, kişisel bir Tanrı'yı tanınamalarına rağmen doğa yasalarını bağlayıcı olarak kabul ediyorlardı. Ateistler ise kendi vicdanlarının sesini dinliyorlardı.⁵³

18. yüzyılda felsefe, koruyucu mücevher kutusundan çıkararak insanların bütün sorunlarıyla ilgili görüşler ortaya koymaya çalışmıştır. Filozoflar düşüncelerini insan-

⁵¹ Buhr ve diğerleri, s. 92.

⁵² Hof, s. 143.

⁵³ Hof, s. 181.

lara ulaştırmak için her türlü çabayı göstermişlerdir.⁵⁴ O dönemde felsefi düşünme, bağımsız düşünme anlamını taşıdığı için artık öteden beri var olan otoritelere inanılmamalı ve her şey soruşturulmalıydı. İnsanlar bu döneme kadar Kilise'nin dogmatik düşüncelerini sorgulamaksızın kabul etmiş ve kendileri için de yeterli görmüşlerdi. Ancak bu durumun değişmesi gerekiyordu ve bundan sonra her şey felsefi ölçülerle karşılaştırıldıktan sonra kabul edilmeliydi.⁵⁵ Örneğin, Kant insanlığın ilerlemesinin ve aydınlanmasının önündeki başlıca engelin, taassupla tutulan sembol ve görüşler olduğunu söylemektedir. Hiçbir siyasî teşkilatın veya dinî cemaatin kendi görüşlerini insanlar üzerinde baskı kurarak kabul ettirmeye hakkı yoktur. Böyle bir şeyin yapılması Aydınlanma'ya ve insanlığın gelişmesine engel olacaktır.⁵⁶

Aydınlanma döneminde felsefe; ahlak, din, siyaset, devlet, sanat ve bilim olmak üzere her konuda eleştirel ve özgürce fikir yürütmek istiyordu. Ancak bu genelde teoride kalıyordu. Çünkü bu dönemde bile felsefeyle uğraşmak, bulunulan ülkenin anayasasına göre tehlikeli sonuçlar doğurabiliyordu. Bundan dolayı ancak kurum adı verilmeden görüşler ileri sürülüyordu.⁵⁷ Aydınlanma döneminde felsefe anlayışının da değiştiğini görüyoruz. Bazen baskılara maruz kalınıp, ortaya konulan görüşler teoride kalsa da felsefe, artık insan hayatının her alanında görüşler bildirmeye başlamıştır. Felsefenin ortaya koyduğu görüşlerin Aydınlanma açısından en önemli olanları ise kuşkusuz politika ve din ile ilgili olanlarıdır.

⁵⁴ Destain, s. 36-37.

⁵⁵ Hof, s. 140.

⁵⁶ Kâmuran Birand, "İnsanlığın Aydınlanması ve Hürriyet Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV(I-II) Ankara, 1955, s. 48.

⁵⁷ Hof, s. 135.